

DOI 10.36074/logos-09.12.2022.77

ЗБЕРЕГТИ, НЕ МОЖНА ВТРАТИТИ: КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА І ВІЙНА

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ГРУПА:

Шостка Інна Петрівна

канд.мед.наук, асистент кафедри внутрішньої медицини №3
Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця

Тарченко Наталія Володимирівна

Письменник

Добрянський Дмитро Вікторович

канд.мед.наук, доцент кафедри внутрішньої медицини №3
Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця

Гуменюк Галина Львівна

д-р.мед.наук, професор

*Національний інститут фтизіатрії і пульмонології ім. Ф. Г. Яновського НАМН
України / Національний університет охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика*

УКРАЇНА

Під час повномасштабного вторгнення російської армії 24 лютого 2022 р. в Україну під величезною загрозою опинилися предмети, які складають нашу культурну спадщину. Ми бачимо їх зараз на наших вулицях – улюблені наші пам'ятки стоять, захищені мішками з піском, закриті риштуванням. В справі їх захисту є два суттєвих чинника: юридичний та людський. А ще – величезний досвід минулого, яким користуються і в наш час.

Право звичаю давніх часів.

Протягом усіх віків у військовому смертельному хаосі люди намагалися встановити бодай якісь правила, а ще – зберегти те, що є по справжньому дорогим. І часом вдавалося встановити у суцільному безладі, руйнаціях, смерті хоча би якийсь лад.

В пам'ятках давньої санскритської літератури, зокрема, в епосі Махабхарата є такі правила, які сьогодні можуть здатися дивом милосердя. Так, не можна вбивати того, хто втратив свого коня, зброю чи колісницю, хто молить про життя, хто відвертається від битви, хто спить чи приймає їжу, хто оголошує себе брахманом, і ще довгелезна низка обставин, за якими позбавляти життя, чи наносити поранення – це гріх. Звичайно, недоторканими є і «глядачі» битви, тобто, мирні люди [1].

Второзаконня (П'ята книга Мойсея) підіймає питання екології, застерігаючи, що під час облоги міста не слід нищити дерева, від яких можна харчуватися, та спустошувати околиці [2].

В минулі віки в багатьох країнах звичай забороняли руйнувати під час війни сакральні споруди – здебільшого, ті, які воююча сторона вважала своїми, чужі не шкодували. Так, не схвалювалася руйнація храмів у битвах, які вела Давня Греція, але тут все залежало від зухвалості конкретного полководця. Олександр Македонський, наприклад, вщент зруйнував місто Трою.

Давній Рим ставив поза законом та винищував усе, що знаходилося в країнах, з якими вів свої загарбницькі війни. Проте, на громадян імперії поширювалося природне право (*jus naturale*). Примітним був виступ Марка Туллія Цицерона на судовому процесі проти Гая Верреса, який керував островом Сицилія та відзначився великими зловживаннями, серед яких – привласнення усіх предметів мистецтва, які йому впали у вічі. «Він нічого не залишив ні в одному приватному будинку, ні в одному громадському місці, не пожалкував навіть храмів», – звинувачував Цицерон у своїй промові. Під час процесу Гай Веррес, навіть не дочекавшись вироку, пішов у добровільне вигнання [3].

В 697 році в місті Бірр зібралися королі й священники із Шотландії та Ірландії та прийняли «Закон невинних», який забороняв під час війни убивати жінок, дітей та руйнувати церкви.

Військові звичаї Середньовіччя як у Європі, так і в Азії також забороняли руйнацію храмів. Мирні ж мешканці часто ховалися від загарбників у церковних стінах. Так сталося, зокрема, і в Києві, коли під час навали татаро-монголів міські жителі набилися до Десятинної церкви. Ось що пише про ті давні події літописець: «Була брань між ними велика. Люди ж збіглися до церкви. І на комори церковні з добром своїм. Від їхньої ваги стіни повалилися. І узятий був град татарами» [4].

В Японії також під час війн феодали керувалися певними наказовими інструкціями, згідно яких під загрозою величезного покарання не можна було руйнувати культові споруди. Завдяки цьому закону багато храмів збереглося до нині.

Хрестоносці у своїх походах на Схід дуже дбайливо ставилися до християнських споруд, чого не можна сказати про мечеті.

У XVII – XVIII століттях про правила на війні розмірковували такі видатні юристи, як Альберіко Джентілі [5].

Закони війни: перші спроби юридичного пера.

В XIX столітті вперше наважилися систематизувати військові правила. Під час громадянської війни в США видатний німецько-американський юрист та політичний мислитель Френсіс Лібер (1800 – 1872) долучився до сил Півночі та склав у 1863 р. Інструкцію для польових військ, що отримала його ім'я – Кодекс Лібера. Цей документ, підписаний Президентом Лінкольном, просякнутий ідеями мислителів XVIII сторіччя, стверджував, що війна може вважатися законною тільки в тому разі, якщо її учасники дотримуються певних правил. Саме на цей документ в подальшому спиралися законодавці, розробляючи норми щодо поводження із культурними трофеями. Кодекс Лібера вимагав захищати їх, зберігати, не віддавати третім особам, а по закінченні війни через мирні угоди повернути країнам, з території яких вони були взяті [6].

Війни XIX століття ставали все більш спустошливими та руйнівними, тому виникли потреба в правилах, які стали би універсальними для усіх держав. Їх розробляли досить багато – перша Женевська конвенція (1864 р.), Керівництво про закони сухопутної війни (1880 р.), низка військових кодексів, розроблених для власних армій у декількох країнах.

В 1899 та 1907 роках відбулися мирні конференції у Гаазі, на яких утвердили норми, що регулюють поведінку в сухопутних та морських війнах.

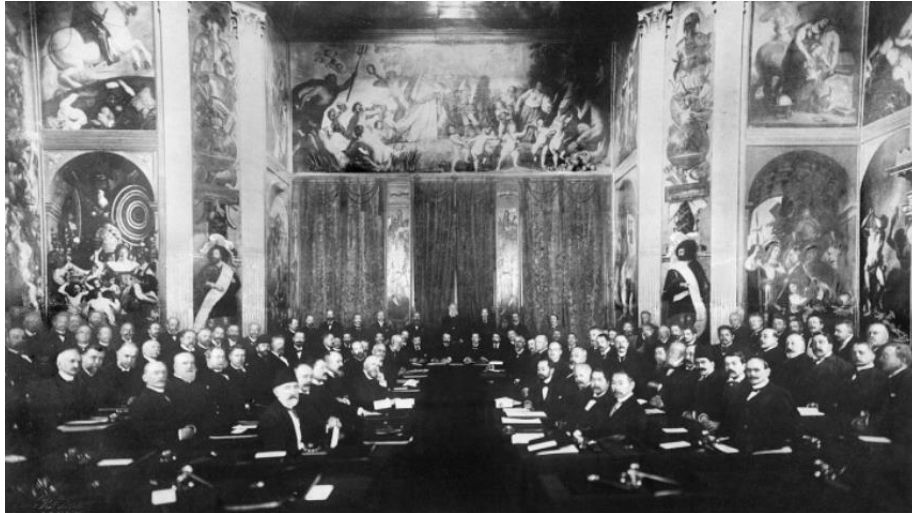

Рис. 1. Перша мирна конференція в Гаазі 1899 р.

Про об'єкти культурної спадщини мова йде в статті 27 Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р.: «При облогах і бомбардуваннях повинні бути вжиті всі необхідні заходи для того, щоб уберегти, наскільки це можливо, будівлі, призначені для цілей релігії, мистецтва, науки чи благодійності, історичні пам'ятки, госпіталі та місця, де зібрані хворі і поранені, за умови, що вони не використовуються в цей час для військових цілей» [7].

Удосконалення законодавства після світових війн

У 1954 р. була прийнята Гаазька конвенція щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Цей документ вперше з'єднав воєдино розкидані по різних угодах норми міжнародного права, що стосуються захисту культурних об'єктів. Були створені й нові положення. Згідно цьому документу, шкода, принесена культурним цінностям окремого народу, прирівнюється до кривди спадщині усього людства. Культурні цінності віднині мають позначатися особливим знаком – загостреним донизу щитом, розділеним на чотири частини синього та білого кольору [8].

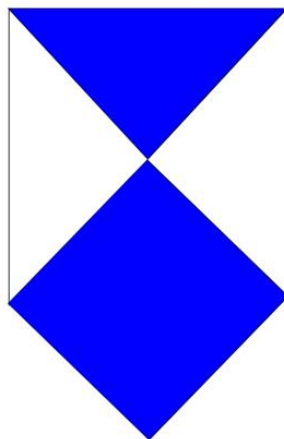

Рис. 2. Знак «Блакитний щит», яким позначаються об'єкти, що становлять культурну спадщину та перебувають під захистом. Такі знаки ми також бачимо на об'єктах культурної спадщини в Києві

У 1977 р. було прийнято два додаткові протоколи до Женевської конвенції 1949 р. Якщо основний документ присвячений захисту жертв війни, то протоколи 1977 року містять статті, в яких мова йде про збереження цивільних об'єктів та

культурних цінностей. Стаття 52 II Додаткового протоколу говорить про те, що на цивільний об'єкт не можна нападати, а стаття 53 – чітко говорить про заборону атак на історичні пам'ятки, твори мистецтва та місця відправлення культу. Їх не можна використовувати й у військових цілях.

В 1999 році був прийнятий II Додатковий протокол до цього документу, який надавав об'єктам культурної спадщини додаткового рівня захисту. До нього увійшли положення про кримінальну відповідальність за ушкодження культурних об'єктів, порядок екстрадиції порушників, взаємодопомогу в кримінальних справах тощо [9].

Існує й ще низка міжнародних нормативно-правових актів. Серед них, наприклад, такі:

- Пакт Реріха 1935 р., який вперше встановлює перевагу захисту культурних цінностей над військовою необхідністю;
- Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. про заходи щодо заборони і попередження ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності;
- Конвенція УНІДРУА (УНІДРУА, UNIDROIT — з франц. Institut international pour l'unification du droit privé — Міжнародний інститут з уніфікації приватного права) про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності;
- Римський статут Міжнародного кримінального суду, який дозволяє притягнути до кримінальної відповідальності фізичну особу, та деякі інші [5].

Захист цінностей: досвід двох світових війн.

Міжнародні правові положення вказують, що кожна держава сама повинна дбати про збереження цінностей, і у воєнний, і у мирний час. І всі країни, які опинилися на межі війни, заздалегідь поквапились захистити свою культурну спадщину.

Так, під час Першої та Другої світових війн деякі міста скористалися статтею 25 Положення про закони та звичаї війни на суходолі 1907 р., яка забороняє атакувати та бомбардувати в той чи інший спосіб незахищені міста, селища та будівлі. Незахищеними, тобто, відкритими, оголошувались, зокрема, в 1914 р. Брюссель, Реймс; в 1940 р. Осло, Брюссель, Париж; у 1941 р. Белград, що, втім, не зупинило німців від бомбардувань; у 1942 р. Маніла; у 1943 р. Рим.

В Іспанії, країні, яка в минулому не раз втрачала свої цінності під час збройних конфліктів, з початком Громадянської війни 1936 року дуже ретельно подбали про захист культурних об'єктів. Через бомбардування Мадриду німецькою армією, що воліла привести до влади генерала Франко, постраждали Королівська академія образотворчих мистецтв, Національна бібліотека, й інші місця, де зберігалися цінні та рідкісні експонати. Великою загрозою стало й мародерство. Музейні фонди вирішили перенести до безпечніших місць. Подумали й про самі будівлі – верхні поверхи укріплювали, заносючи туди мішки з піском, встановлюючи риштування, забиваючи вікна листами фанери.

Багато цінних мистецьких творів з таких славетних закладів, як музей Прадо, Академія Сан-Фернандо, Музей сучасного мистецтва, Національний палац звозили до монастиря Дескальса – Реалес та до Базиліки Святого Франциска Великого. А далі, під захистом бійців Народної армії, на них чекала подорож – Валенсія, потім Каталонія, або штаб-квартира Ліги Націй у Женеві [10]. Шлях був важким – рухати доводилося вночі, та дуже повільно, не більше 15 кілометрів на годину, щоб не пошкодити цінний вантаж. Бомбардування між тим не припинялося, і через розбиті дороги весь час доводилося змінювати маршрут.

Є у Валенсії старовинна готична будівля – Торрес де Серранос. Ці башти з міцними стінами колись були тріумфальною аркою – головним входом у місто,

частиною кріпосної стіни, потім, кілька століть, тюрмою, де утримувались в`язні шляхетного походження. Під масивною старовинною спорудою облаштували залізобетонний бункер, із стінами метрової товщини. Туди й сховали більшість вивезених скарбів. До речі, музей Прадо майже відразу після евакуації його експонатів зазнав сильного бомбардування. По закінченні війни усі шедеври неушкодженими повернулися на свої місця.

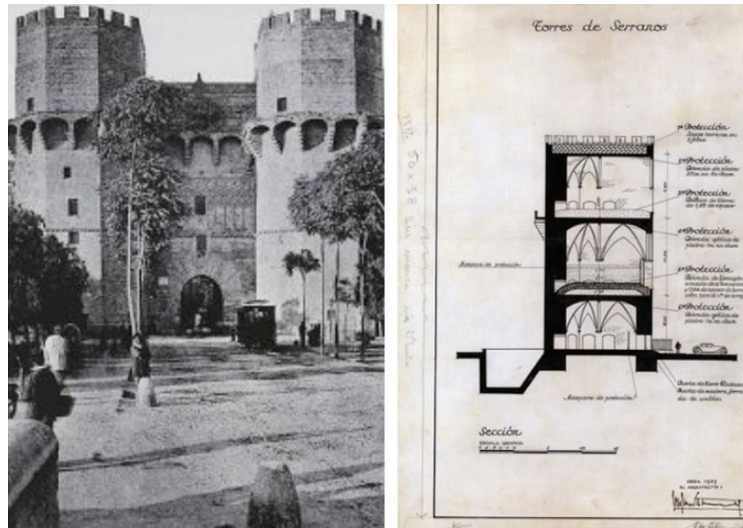

Рис. 3. Вежі Торрес де Серранос і креслення бункера, в якому ховали цінності

У 1938 році почали евакуювати свої скарби й музеї Франції. Усі шедеври вирішили вивезти до південних провінцій, подалі від центру, де знаходяться стратегічні об`єкти. Французи, як і іспанці, вбачали укріплені середньовічні замки найкращим сховищем для предметів мистецтва, які вивезли на двадцятьох вантажівках. Цінний вантаж зберігався у особливих ящиках, промаркованих відмітками: жовте коло – цінні мистецькі витвори, зелене – великі твори, червоне – світові скарби. Й була невеличка картина, позначена аж трьома червоними колами – «Мона Ліза»: її майже шість разів перевозили з одного замку до іншого, за найменших ознак небезпеки.

Рис. 4. «Мона Ліза» в евакуації. Фото з архіву Лувру

Після закінчення війни Лувр реставрували, і усі шедеври до 1947 р. повернулися на свої місця.

В СРСР перед війною також складали списки шедеврів, які треба було вивезти до тилу. Плани евакуації деяких музеїв, зокрема, в Ленінграді, створили заздалегідь, ще в 1936-му, але вони не відповідали новим реаліям, що швидко змінювались. Народний комісаріат просвіти розділив фонди усіх центральних та частини місцевих музеїв на чотири ступені цінності. Згідно з ними і мала здійснюватися евакуація: ті, що визнані найважливішими, їхали в першу чергу. В пріоритеті виявилися скарби Москви та Ленінграда. В Москві евакуацію почали із Збройової палати, яку вивезли до Свердловська. На скарби приміських палаців Ленінграда, зокрема, Петергофа, очікував шлях довгий і далекий – спочатку до Горького, потім, з огляду, що поблизу є стратегічні об'єкти, а отже, сюди може дістатись ворожа авіація – до Новосибірська. До цього ж міста ще раніше вивезли цінності із найбільших музеїв Москви. Перед музейниками стояли тоді важкі задачі збереження експонатів. Наприклад, треба було знайти багато палива, щоб обігрівати приміщення, в яких знаходилися шедеври – адже сибірські морози іноді сягають мінус 50. Пам'ятники, що залишалися в столичних містах, закривали щитами, мішками з піском, а іноді й закопували.

Українські музейні фонди, що налічували 3 мільйони експонатів, не вважалися такими важливими, як ті, що знаходилися в двох російських столицях, і над ними нависла загроза знищення. Деякі музейні працівники намагалися бодай якось подолати такі обставини. Так, директору Харківської картинної галереї Петру Кривенецю вдалося отримати для евакуації лише один вагон, в який помістилося лише 4 тисячі експонатів – із 35 тисяч. Цінності вивезли в Уфу, але багато чого залишилося в Харкові, над яким нависала загроза окупації. Директор написав листа самому Сталіну, в якому поскаржився на недбалість евакуаційних заходів, і це коштувало йому посади.

Дуже трагічною виявилася доля архітектурної спадщини історичного центру Києва, який був замінований та пізніше підірваний. Серед знищених будівель – Успенський собор Києво-Печерської лаври, мости через Дніпро, житлові будинки в центрі міста тощо [10].

Рис. 5. Руїни Успенського собору Києво-Печерської лаври

Вандали XXI століття

Війни нашого часу продовжують руйнувати культурну спадщину. Так, у 2001 році представники руху Талібан похизувалися перед журналістами

знищеними гігантськими статуями Будди в Баміанській долині. Вирубані 1800 років тому в піщанику на стрімких скелях, вони сторіччями вражали мандрівників та слугували об'єктом поклоніння для тисяч буддистів, що жили поруч. Цей зухвалий вандалізм викликав обурення в цілому світі, в тому числі, серед мусульман. Роками тривали суперечки щодо можливості відновлення пам'ятки, проте в 2011 році ЮНЕСКО вирішило, що статуї відбудовуватись не будуть.

Рис. 6. Порожня ніша в скелі: тут стояла гігантська статуя Будди

Було зруйноване в 2015 р. й стародавнє античне місто Пальміра, що знаходиться у Сирії. Архітектурні шедеври, зокрема, такі, як Триумфальна арка, храм Бела, архітектурний комплекс Тетрапілон, та інші замінували та цілеспрямовано підривали бойовики ІДІЛ. Всі ці об'єкти вони вважали «ідолопоклонством». Бойовики навіть стратили на руїнах видатного археолога Халіда аль Асада, який відмовився розповідати, де заховані цінні артефакти. 82-х річному чоловікові відрубали голову. Багато із того, що зруйновано, відновити не можна – хіба що відтворити заново. Це планується зробити – завдяки новим технологіям, таким, як 3D моделювання. Але це буде вже новий пам'ятник, а старий, справжній, пішов у небуття.

У старовинному місті Тімбукту (Малі) в 2012 р. кирками зруйнували чотири мавзолеї. Акт вандалізму вчинили ісламісти угруповання «Ансар Еддін» – теж, як і в попередніх випадках, пояснюючи свої дії боротьбою з «ідолопоклонством». Але ця історія стоїть окремо завдяки тому, що головний винуватець врешті решт опинився за ґратами. Організатор, Ахмад аль-Факі аль-Махді, постав перед Міжнародним конституційним судом, отримав 9 років ув'язнення й має виплатити компенсацію в розмірі 2,7 млн. євро. Це був перший в історії випадок, коли фізична особа, повинна в руйнації культурних пам'яток, отримала реальне покарання. Будемо сподіватися, що це лише початок, і всі вандали знайдуть своє місце на лаві підсудних.

Нас сьогодні війна в Україні триває. Росія зневажає міжнародне право та порушує закони та звичаї війни. Руйнації піддаються цілі міста... За 270 днів війни росія випустила по Україні понад 4700 ракет.

Воєнні злочини росії скоєні в Україні відносно культурної спадщини [11]:

✓ Ушкодження старовинних будівель (пам'яток архітектури), історичних цвинтарів, пам'яток, релігійних споруд, творів мистецтва, пам'яток природи, будівель закладів культури – театрів, музеїв, бібліотек тощо;

✓ Руйнування археологічних об'єктів - курганів, валів стародавніх земляних укріплень, місць розкопок;

- ✓ Факти поранення / загибелі цивільних осіб внаслідок застосування сили та зброї окупантом при спробі пошкодження культурних об'єктів;
- ✓ Захоплення майна, пограбування окупаційних сил музеїв, бібліотек та інших закладів культури.

Як приклад, вважаємо за потрібне згадати напад на Свято-Успенську Святогірську лавру – чоловічий монастир УПЦ (МП), розташований на території Святогірського історико-архітектурного заповідника. Це один із найважливіших храмів православної церкви. Під час окупації російські військові знищили кілька церков, пошкодили монастир, ікони, що зберігалися там, а також внаслідок їх атак постраждали ченці та мирні жителі, які там ховалися [11].

У нас в країні величезний волонтерський рух, наші музейники, здебільшого, віддані своїй справі та рятують пам'ятки та цінності під звуки сирен повітряної тривоги. Доречно пригадати початок окупації Київщини, коли 28 лютого російські окупанти спалили у смт Іванків (Київська область) історико-краєзнавчий музей, де зберігалися роботи відомої української народної художниці Марії Приймаченко. Пізніше стало відомо, що місцеві жителі врятували її роботи — вони винесли їх із палаючої будівлі та ховали у власних будинках [11].

Але попри величезні зусилля українців культурна спадщина лишається в небезпеці [12].

Так, 10 жовтня 2022 р. внаслідок масованого удару по центру міста Києва зазнали пошкодження численні культурні об'єкти – Національний університет Шевченка, музей Ханенків, музей ім. Т. Шевченка, парк ім. Т. Шевченка, Київська картинна галерея, Національний науково-дослідний реставраційний центр, меморіальні музеї-квартири М. Бажана та П. Тичини, Національний науково-природничий музей НАН України Музей історії міста Києва тощо. Великий ризик був для декількох відомих пам'ятників – Миколі Грушевському та Тарасу Шевченку. Слід зазначити, що про них добре подбали заздалегідь, одягнувши в «бронезилети» із мішків з піском, закривши дерев'яними щитами. Такий спосіб захистив їх від уламків, що могли потрапити, коли ракети вразили місце поруч.

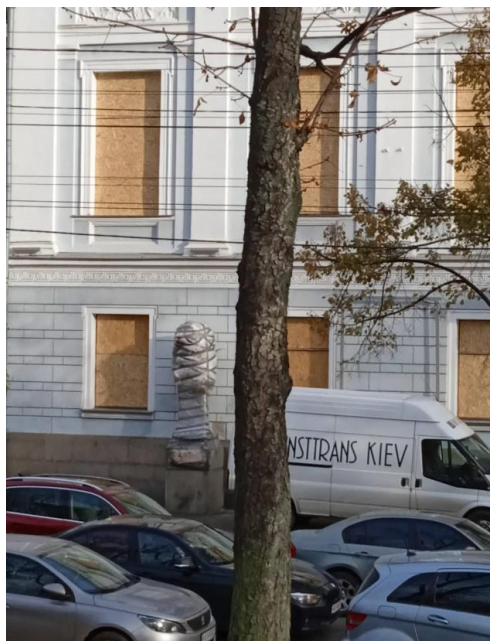

Рис. 7. Вибиті шибки Київської картинної галереї. Поруч бачимо добре захищену скульптуру І.Є. Рєпіна

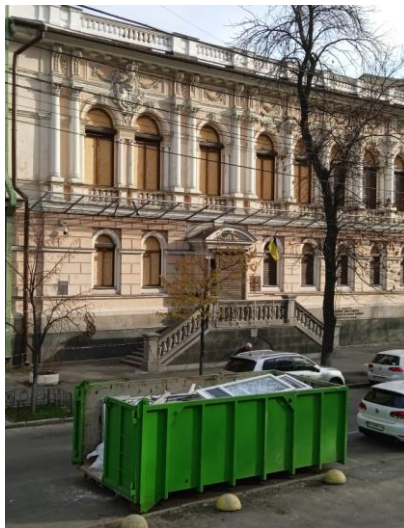

Рис. 8. «Сліпі вікна» пошкодженого Національного музею мистецтв Ханенків

Рис. 9. Пам'ятник М.І. Грушевському – під надійним захистом. Далі бачимо вибиті шибки Київського міського будинку вчителя

Рис. 10. Пошкоджене дерево на вже відбудованому дитячому майданчику в Парку імені Тараса Шевченка – мовчазний свідок злочину

Із музеїв звільненої Херсонської області росіяни під час окупації вивезли приблизно 15 тисяч експонатів – про це повідомив Центр національного

спротиву. Так, українські підпільники розповіли, що окупанти пограбували Херсонський художній музей імені Олексія Шовкуненка. Вкрадене на чотирьох вантажівках переправили до Сімферополя. Крім іншого, демонтували у культурних закладах і сантехніку – згідно своїм «національним традиціям».

У тимчасово окупованій Новій Каховці після оголошення "евакуації населення" через можливий контрнаступ Збройних сил на Херсонщині росіяни розграбували картинну галерею імені Альбіна Гавдзинського.

За даними міськради, загарбники масово вивозили з галереї твори живопису, графіки та скульптури. І це лише деякі відомі епізоди із численної кількості, що потребуватимуть свого розслідування.

В статті ми торкнулися аспектів світового досвіду захисту цінностей у військових конфліктах. І ми, українці, саме в цей час вносимо свій безцінний внесок в цю благородну справу порятунку минулого заради майбутнього.

Список використаних джерел:

- [1] Бгаґавад-Ґіта. (2019). Львів: Апіорі.
- [2] Біблія. (2021). Київ, Українське Біблійне Товариство, 208.
- [3] Весь Цицерон. Вилучено з <https://www.yakaboo.ua/ua/ves-ciceron.html>
- [4] Махновець Л. Є. (1989). Літопис руський. Пер. з давньорус. О. В. Мишанич (ред.). — Київ: Дніпро.
- [5] Правовий клуб PRAVOKATOR. ГО Регіональний центр прав людини. Вебінар Культурна спадщина в умовах збройного конфлікту. Вилучено з <https://www.youtube.com/watch?v=mrKo59FSnGE&t=4231s>.
- [6] Гороховська О. В., Семенюк І. С. (2014). Кодекс Лібера та його значення для розвитку й кодифікації міжнародного гуманітарного права. *Держава та регіони. Право.* (2), 114-118. Вилучено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2014_2_22
- [7] Сенаторова О. В. (2018). Права людини і збройні конфлікти. Київ.
- [8] Акуленко В. І. (2010). Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Проблеми імпліmentaції та застосування. *Право.* (9), 127 – 137.
- [9] Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року Вилучено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text
- [10] Колодка І. (2022). Пам'ятки культури та збройні конфлікти: захист та збереження. Бюро спадщини. Львів. Вилучено з <https://spadshchyna.lviv.ua/pamyatky-kultury-ta-zbrojni-konflikty-zahyst-ta-zberezhennya-2/>
- [11] Драмтеатр в Мариуполе и не только. Какие памятники украинской культуры пострадали из-за вторжения России и куда сообщать о них. 11 октября 2022. Вилучено з <https://life.nv.ua/art/kulturnye-dostoprimechatelnosti-kotorye-razrushili-okkupanty-vo-vremya-voyny-v-ukraine-spisok-foto-50226298.html>
- [12] Торстен Ландсберг (2022). Как спасают культурное наследие Украины. Вилучено з <https://amp.dw.com/ru/kak-spasaut-kulturnoe-nasledie-ukrainy/a-63070271>